

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Զ. ՄԵԾԱՐԱՐՈՅ

109. Վկայասերէն մինչև Ապիրատ, Պահլաւունեաց տունը իբր դարուկէս (1065—1203) ժառանգութեամբ պահած էր կաթողիկոսական աթոռը, և կերպով մը ընտրական շիթութիւններ պակսած էին ազգին մէջէն: Ապիրատի մահունէ ետքը Պահլաւունեաց տունը չկրցաւ ներկայել արժանաւոր կաթողիկոսացու մը, և ժառանգական սկզբանց հետևողութեամբ սկսաւ խօսուիլ Սեբաստիոյ Անանիա եպիսկոպոսի վրայ, իբր զի Գետադարձի տունէն էր, որ Պահլաւունիներէն առաջ քանի մի կաթողիկոսներ տուեր էր ազգին: Այլ Անանիա Իկոնիոնի սուլտանութեան սահմանէն էր. և Լեւոն Թազաւոր կ'ուզէր իւր սահմանէն առնուլ կաթողիկոսը և իւր սահմաններուն մէջ պահել կաթողիկոսութիւնը: Իւր արքունական ազդեցութեան շնորհիւ կրցաւ վերջապէս կաթողիկոս օծել տալ իւր ազգականներէն և ժողովներէն Սսոյ եպիսկոպոս Յովհաննէսը, որ Մեծարարոյ անուն ստացաւ աւելի արտաքին քան ներքին ձիրքերուն համար, թէպէտ ներքիններն ալ բոլորովին յետնալ չեղան: Ապիրատ Սիսի մէջ մեռած էր, այլ Յովհաննէս չուզեց հոն մնալ. այլ լաւագոյն սեպեց իւր Սիսը թողուլ և երթալ Հոռմկլայ, հայրապետութեան պաշտօնական աթոռը:

Յովհաննէսի ընտրութիւնը ընդհանուր ազգին զանազան մասերուն համահաճութեամբ չէր եղած, և Արևելեան չորս մեծ աթոռները ընտրութեան չէին մասնակցած, ինչ որ պայմանադրեալ սովորութիւն էր, նմանապէս Իկոնիոնի սուլտանութեան ենթարկեալ Սեբաստիոյ և Կեսարիոյ աթոռներն ու ազգայիներն ալ մաս ունեցած չէին. արդէն իսկ Աղթամար զատ և ինքնագլուխ կաթողիկոսութիւն կը նկատուէր, և Կիլիկիոյ հետ յարաբերութիւն չունէր:

110. Յովհաննէսի ընտրութիւնը, ոչ միայն արդէն եղած բաժանումները չվերուց, այլ և նոր բաժանումներու պատճառ եղաւ: Աղթամար զատ կաթողիկոս ունէր, թէպէտև պատմութեանց մէջ անունը յիշուած չէ. Արևելեայք տակաւին Բարսեղ Անեցիին կաթողիկոս կը ճանչնային և Կիլիկիոյ հետ հպատակու-

թիւն և հաղորդակցութիւն խզած էին, Սիրաստացիք և Կեսարացիք և առհասարակ Իկոնիոնի սուլտանութեան Հայեր դժկամակեցան Յովհաննէսի ընտրութեան վրայ, զոր Լեւոնի կամայական և ապօրինի մի գործը կը դատէին, և չուզելով զայն ճանչնալ, վերոյիշեալ Անանիա Սեբաստիոյ եպիսկոպոսը, Գետադարձի ազգականութենէն, կաթողիկոս հռչակեցին և օծեցին: Այսպէս գրեթէ տարի մը չորս կաթողիկոսներ կային միանգամայն, բայց տարին իսկ չլրացած, Յովհաննէսի և Լեւոնի հին բարեկամութիւնը պաղեցաւ, և չենք գիտեր ինչ խնդրով երկուքը իրարու դէմ գոտեցան: Յովհաննէս ի զուր մեծաբարոյ չէր կոչուած, մեծնոգի կողմը բռնեց և չուզեց Լեւոնի գործիք դառնալ, և հայրապետական իշխանութիւնը նորա կամքին ենթարկել: Լեւոն չյաջողեցաւ Յովհաննէսի միտքը փոփոխել, և ոչ իսկ նորա դէմ ուղղակի պայքար մղել, այլ թողուց որ նա իւր Հոռովկայի հանդարտութեան մէջ մնայ, և իրեն համամիտ եպիսկոպոսներով Սիսի մէջ գումարում կազմեց, և Արքակաղնի վանքին առաջնորդ Դաւիթ եպիսկոպոսը կաթողիկոս օծել տուաւ: Ապիրատ վերջին օրերը Արքակաղնի վանքին մէջ անցուցեր էր:

111. Կաթողիկոսութեան բաժանումները մեծապէս աղետալի կարող էին դառնալ, այլ բարեբաղտաբար շուտով անցան: Լեւոն ոչ զոք հալածեց, և ամենքն ալ իրենց հանդարտ պաշտօնավարութեան մէջ թողուց, մինչև որ Բարսեղ և Դաւիթ և Անանիա իրարու ետեկն վախճանեցան, և Յովհաննէս առանց մրցակիցի ու հակաթուռի մնաց: Դաւիթի անունը օրինաւոր կաթողիկոսներու շարքին մէջ կը յիշուի սովորաբար, այլ ոչ մի կերպով հնար է արդարացնել անոր կաթողիկոսութիւնը, քանի որ երբեք Յովհաննէս պաշտօնապէս և օրինաւորապէս աթոռագլուրկ չհռչակուեցաւ, և Դաւիթ Արքակաղնեցին պարզապէս հակաթոռ մը պէտք էր նկատուէր Բարսեղ Անեցիի և Անանիա Սեբաստացիի նման: Կերպով մը զինքն արդարացնելու ծառայեց Սոյ ժողովը, որուն վրայ չիօսած պէտք է Հայ Օրբելեանց կամ Ուռպելեանց վրայ տեղեկութիւն տալ:

112. Օրբելեանք բնիկ վրացի նախարարութիւն մըն են և նշանաւորագոյններէն մին, և իբր նախահայր կը կարծուի Ճենացի իշխան մը, որ Վրաստան գաղթած կ'ըլլայ չորրորդ դարուն մէջ, Մամզուռ Ճենացիին Հայաստան գաղթելուն նման, և Օրբեթ բերդը իրեն բնակավայր ստանալէն Օրբել կամ Օրբուլ կոչուած է, իբր Օրբեթեցի: Այդ ցեղը Վրաց թագուորութեան մէջ առաջնակարգ դիրք մը կը ստանայ, և իբր թագաւորութեան երկրորդը կը նկատուի և ընդհանուր սպարապետութեան կը կոչուի: Վրացի

Օրբելեանց պատմութիւնը մինչև երկոտասաներորդ դար կը հասնի, երբ Վիրք հիւսիսային Հայաստանի վրայ տիրած էին Դաւիթ որդի Դեմեաթի, Թագաւոր Վրաց, մեռնելուն ատեն (1158) ժառանգ կը ցուցնէ իւր Տեմաւ անշափահաս զաւակը. և խնամակալութիւնը կը յանձնէ իւր եղբօր Գէորգիի, պայմանով որ տղան երբ Հափահաս ըլլայ Թագաւոր օծուի և իշխանութիւնը ստանձնէ: Միանգամայն Օրբելեանց նախարար Իւանէի կը յանձնէ իւր տղան խնամել և անոր իրաւունքը պաշտպանել: Գէորգի նախ ժամանակաւոր իշխանութեան պատրուակով Թագաւոր օծուեցաւ, և Տեմաւի Հափահաս եղած ատեն յապաղեց իշխանութիւնը անոր յանձնել: Իւանէ Տեմաւի պաշտպանութեան համար զինուեցաւ, բայց իւր կուսակիցները և նոյն ինքն Տեմաւ Գէորգիէ շահուեցան, մինչև որ ինքն Իւանէ ալ հարկադրուեցաւ անձնատուր ըլլալ կեսնքի ապահովութեան պայմանով: Բայց Գէորգի դըրժեց, և Օրբելեան Իւանէի բոլոր ցեղը ջարդեց, և ամէն իրաւունքի զրկեց (1177), և նորա երկիրը շնորհեց Սարգիս իշխանի մը, զոր ի դէպ է նոյնացնել խուլասար իշխանին հետ: Օրբելեան Ստեփանոս երկու անուններն ալ կը յիշէ: Յիշեալ Սարգիս իշխանը էր որդի Ջաքարի, որդւոյ Վահրամայ, որդւոյ Սարգիսի, որ բնիկ քուրդ կը կարծուի, և քրիստոնէութիւն ընդունելով հայ եղած: Վարձատրեալ Սարգիսը Օրբելեանց հետ խնամութիւն ունեցած է, բայց Գէորգիի ամենահաւատարիմ զբոնուելով և Օրբելեանց դէմ դառնալով, արժանացած է Օրբելեանց երկիրն ու պատիւն ու սպարապետութիւնն ստանալու: Սարգիսի մահուանէ ետքը անոր զաւակները կը ժառանգեն Օրբելեան անունը, և իրենց զաւակը Ջաքարէ կը ստանձնէ սպարապետութեան պաշտօնը, իսկ կրտսերն Իւանէ կ'անուանուի աթաբէգ, իբրև ընդհանուր կառավարիչ երկրին:

113. Ջաքարէ սպարապետ և միանշամայն իշխան Լօռի զաւառի, իւր իշխանութեան ներքև ունէր հայ գունդ մըն ալ, որ ազգային հայ ծէսով կը վարուէր, և ինքն Ջաքարէ ալ հաւատարիմ մնացած իւր ազգային հայ ծէսին: Այլ ինչ ինչ կէտերու մէջ Վիրերու և Հայերու մէջ եղած տարբերութիւններ ծանր կուգային Ջաքարէի, վասն զի աննպաստ էին Հայերուն, որոց քով շատ աւելի փառաւոր կ'երևնային Վրաց ծէսերը: Արևելայ վարդապետներ այդ մասին անողոք էին, և հայ եկեղեցւոյ սովորութեանց պաշտպանութեան անունով իրենց ձևերը անփոփոխ կը պահէին, ինչ որ Ջաքարէի ծանր կուգար: Այս պատճառով յատուկ պատւիրակներ յղեց Յովհաննէս կաթողիկոսին, և քանի մի խնդիրներու լուծումը խնդրեց անկէ: Գլխաւորներն էին. 1. Հայ բանա-

կին ներուի շարժական խորան շրջեցնել և անոր վրայ բանակին մէջ պատարագել: 2. Պատարագի արարողութիւնը կատարուի ճոխ և զարդարուն զգեստներով և ոչ արեղայական անշուք սքեմով: 3. Վերափոխման և խաչվերացի տօներ կատարուին ամսաթիւի ճիշդ օրով և ոչ մերձաւոր կիւրակէին փոխադրելով: Զաքարէի առաջարկները կը յայտնեն, թէ ինչ սովորութիւններ կը տիրէին այն ատեն Արեւելայց մէջ: Մեծ տօներուն եօթնեակական դրութեամբ կատարուելը իւր հին աւանդութիւն կը հաստատուի, ինչպէս որ մինչև ցայսօր պահուած է: Առանց զարդուց պատարագելը վանական պարզութեան կամ խստակրօնութեան հետեւանք է, ինչպէս որ ժամանակին Լամբրոնացին ալ Տուտէորդիին և բոլոր Արեւելայց կը յանդիմանէր, թէ վրացի սաքուլայի աշխնքն վեղարով կը պատարագեն: Վերջապէս շարժական սեղանէ բացարձակապէս զգուշանալին, Օձնեցիի կանոններէն առնուած, բայց չափազանցուած և խղճահար պահպանութիւն վը եղած է: Սակայն զգեստի և սեղանի կէտերը նախնական կանոններ չէին, և յատկապէս շարժական սեղանի նշանակ են Զորոյվանքի մէջ պահուած Լուսաւորիչի սեղանը, Աւարայրի պատարագը և ուրիշ պատմական յիշատակներ:

114. Զաքարէ ուղղակի Յովհաննէսին դիմեր էր, իբրև կաթողիկոսի, այլ իւր պատգամաւորներ շիտակ Սիս եկան և Լեւոն թագաւորին ներկայացան, նա ալ իւր պաշտպանած Դաւիթ կաթողիկոսի ձեռքով ուղեց արեւելեան իշխանին դիմումները գոհացնել և Սիսի մէջ ժողով գումարել տուաւ (1204): Ժողովը հաւանեցաւ բացարձակապէս զարդարուն զգեստով պատարագելու և շարժական սեղան գործածելու, իսկ Վերափոխումը օգոստոս 15 և խաչվերացը սեպտեմբեր 14 ամսաթիւերուն տօնելը ներեց միայն Յունաց և Վրաց իշխանութեան ներքև գտնուող Հայերուն, իբր բացառիկ զիջողութիւն: Ասոնք կը կազմեն Սոյ ժողովին ութը գլուխներուն Ա. Բ. և Դ. կանոնները: Միւս հինգ գլուխներն են. Գ. Պատարագը մատուցանել ոչ միայն վասն ննջեցելոց, այլ և վասն կենդանեաց: Ե. Յայտնութեան և յարութեան ճրագալոյցները մինչև երեկոյ պահել և վերջէն ձուլով ու ձէթով միայն լուծել: Զ. Քրիստոսի և սուրբերու պատկերները յարգել: Է. Առանց դպիր ձեռնադրելու սարկաւագ չձեռնադրել: Ը. Կրօնաւորներուն անստացուած լինել, վանքի մէջ բնակել և միսէ ժուժկալել: Ի հարկէ այդ հինգ գլուխներն ալ ժամանակին տիրող անկարգութիւնները բառնալու նպատակով հաստատուեցան: Այդ ութը գլուխները ընդհանրապէս դիտողութիւն չեն վերցնել. միայն Ե. գլուխը ենթադրել կուտայ թէ նաւակատիքները այն ատեններ սկսած են

աւելի կանուխ լուծուել, հարկաւ պատարաքն ալ կանխելով, այլ որոշ տեղեկութիւն մը չենք գտած: Երբ Դաւիթ Արքակաղանցին Սսոյ ժողովին հետ կը փութար Ջաքարէ սպասալարը գոհացնել, Յովհաննէս Մեծաբարոյ ևս որ իբրև կաթողիկոս կը ֆնար Հոռմկլայի մէջ և որուն դիմացին անշուշտ Ջաքարէի պատգամաւորները, իւր հաւանութեան զգալի նշան ալ կ'աւելցնէր, և շարժական սեղան մը և ճոխ վրան մը, և զարդարուն զգեստներ և սպասներ պատրաստել կուտար, և Մինաս եպիսկոպոսը քաջավարժ պաշտօնեայնեանով կը յղէր ուղղակի ի Լօռի, որ տրուած որոշումները գործադրեն:

115. Սիսի և Հոռմկլայի կաթողիկոսներուն համաձայն վճիռները չբաւեցին զսպել Արեւելեայ վարդապետներուն հակառակութիւնը շարժական սեղանի և ճոխ զգեստներու կիրառութեան դէմ: Նոյն միջոցին մեռած էր Բարսեղ Անեցին, Արեւելայց կաթողիկոսը, և նոր կաթողիկոս չէր ընտրուած, որով հերձուած մը վերցուած էր, սակայն Տուտեորդին կը վարէր հակառակողներուն դըլխաւորութիւնը: Ջաքարէ ուղեց գործը ժողովով վերջացնել, և Արեւելայց ժողով մը գումարել տուաւ ի Լօռի (1205): Բայց համաձայնութիւն չգոյացաւ, մաս մը համաձայնեցաւ Սսոյ ժողովոյն որոշմանց Ջաքարէի բաղձանքին համեմատ, և այս կողմին դըլխաւորներն էին Սաչատուր Տարոնեցի վանահայր Հաղարծինի, և Մխիթար Գօշ վանահայր Գետկայ, բայց Տուտեորդիի կողմը բուն ընդդիմութիւն կը վարէր Այսու հանդերձ շարժական սեղանը և զարդարուն զարդերը գործածուեցան հանդիսապէս, և Սաչատուր Տարոնեցի այդ առթիւ երգեց Խորհուրդ խորին զգեստաւորութեան շարականը, որ սովորական կիրառութիւն ստացած է: Ամեն միջոց գործածուեցաւ Տուտեորդին համոզելու, այլ ոչ Ջաքարէի սաստը և ոչ Սաչատուրի և Մխիթարի միջնորդութիւնը օգուտ չունեցան: Մինաս եպիսկոպոսն ալ միջնորդելու համար Հաղբատ քնաց, բայց հալածուեցաւ. և այն ատեն Ջաքարէ բռնութեան դիմելով բանտարկեց Տուտեորդին և քանի մը ընկերները կաթողիկոսին նուիրակը անարգելնուն համար: Երկրորդ ժողով մըն ալ հրաւիրեց Անի (1207), որ խաղաղութիւնը չկրցաւ հաստատել, և նոր բանտարկութիւններ և աքսորներ տեղի ունեցան Ջաքարէի հրամանով, մինչև որ ֆնացած հակառակորդներ լոնցին և համակերպեցան: Դաւիթ և Անանիա կաթողիկոսներն ալ մեռած էին նոյն միջոցին (1206), և Յովհաննէս Մեծաբարոյ Լեւոնի հետ հաշտուեցաւ, և իւր իշխանութիւնը Ջաքարէի միջնորդութեամբ Արեւելայց մէջ ալ ընդունուեցաւ, և Աղթամարի հնացեալ բաժանումէն զատ բո-

լոր ազգը Յովհաննէսի իշխանութեան ներքե միացաւ և բաժանմանց վտանգները խափանուեցան:

116. Այդ միջոցէն ետքը 15 տարի ևս հանդարտ իշխանութիւն վարեց Յովհաննէս, այլ պատմական պարագաներ նուազ են: Ունիմք Ռուբէնի Անտիոքի իշխանին պատմութիւնը, որ թէպէտ լոկ քաղաքական, սակայն կը յայտնէ Հայոց և Լատինաց կրօնական յարաբերութեանց վիճակը: Պեմունդ կոմս Անտիոքայ իւր որդւոյն և ժառանգին Պալտինի մահուընէ ետքը, սորա որդին և իւր թոռը Ռուբէնը ժառանգ նշանակեց, որոյ մայրն Ազիտա Լեւոն թագաւորին Ռուբէն եղբօր դուստրն էր: Պեմունդի մահուընէ ետքը Ռուբէն Անտիոքի կոմս եղաւ, բայց Պեմունդի ձիււան որդին, որ Տրապոլոյ իշխան էր, Ռուբէնը հայածեց և Անտիոքը գրաւեց (1208): Լատիններ ընդհանրապէս ձիււանի կողմն եղան, որովհետեւ Ռուբէն մօր կողմանէ հայ էր, իբրեւ հայ սնած էր և Հայերու կողմէն կը պաշտպանուէր: Լեւոն բանակ ալ շարժեց Ռուբէնի պաշտպանութեան, այլ վերջէն խնդիրը պապին դատաստանին թողուեցաւ, որ էր Ինովկենտիոս Գ.: Սա դործին քննութիւնը յանձնեց Պետրոս կարդինալին, որ յայտնապէս Լատիններու կողմը բռնեց, և Հայերը նզովել իսկ յանդգնեցաւ, որուն իւր բոլոր ոյժով դէմ դրաւ Յովհաննէս կաթողիկոս:

117. Այս միջոցին Կիլիկիոյ մէջ սկսեց էին շատնալ լատին կրօնաւորներ և լատին իշխաններ. և Լեւոն պաշտպանութիւնը կ'ընէր անոնց, յուսալով որ Եւրոպացիներու ներկայութիւնը նըպաստաւոր կ'ըլլայ իւր երկրին զարգացման: Այլ կրօնաւորները հոռմէական եկեղեցւոյ ջերմ պաշտպաններ էին, և սկսած էին իշխաններն ալ անոնց օգնականներն ու պաշտպաններն էին: Պետրոս կարդինալի ընթացքը զայրոյթ պատճառեց Լեւոնին, և որովհետեւ Անտիոքի խնդիրը հայու և լատինի խնդիր էր դարձած, Լեւոն ալ սկսաւ լատին կրօնաւորներն ու իշխանները իր երկիրներէն արտաքսել: Լատիններ Ինովկենտիոս Գ. պապին և Ոթոն Գ. կայսեր միջնորդութեան դիմեցին. այլ խաղաղութիւն ու հաշտութիւն չհաստատուեցաւ մինչև որ Անտիոքացիք չզիջան: Լեւոն անձամբ Անտիոք գնաց և իւր եղբօրթոռ Ռուբէնը կոմսութեան մէջ հաստատեց (1213): Տարիներ առաջ (1210) Լեւոն Ռուբէնը իւր թագաւորութեան ժառանգ նշանակած էր, որովհետեւ ինքը արու զաւակ չունէր:

118. Լատինք իրաց նոր վիճակէն քաջալիրուած, ուղեցին նորէն Կիլիկիոյ մէջ տարածուել. ուստի արտաքսուած էին Լեւոնի հրամանով: Բայց Լեւոն, որ անգամ մը Լատիններուն ընթաց-

քին վրայ դայթակղած էր, անողոր ֆաջ անոնց դիմումներուն հանդէպ, թէպէտև Ռնորիոս Գ. պապը, որ Խննովկենտիոս Գ. պապին յաջորդած էր (1216), և Երուսաղէմի լատին պատրիարքը և ուրիշներ միջնորդեցին լատին կրօնաւորներուն կիլիկիոյ մէջ ընդունուելուն համար: Լեւոնի այդ ընդդիմութիւնը թերևս պատճառ եղաւ, որ կրկին հակառակութիւնն ու բորբոքեցան Անտիոքի կոմս Ռուբէնի դէմ, որ իշխանութենէն հալածուեցաւ (1219), և Լեւոնի դիմելով անկէալ մերժուեցաւ, և նոյն իսկ շնորհուած ժառանգութենէն ալ զրկուեցաւ: Նոյն տարին Լեւոն իւր տկարութիւնը զգալով, արու գաւակ չունենալուն, իւր 16 տարեկան Զապէլ աղջիկը թագաւորութեան ժառանգ նշանակեց, և անոր խնամակալութիւնը յանձնեց Սիր Ատան և Կոստանդին իշխաններուն, Յովհաննէս կաթողիկոսի պաշտպանութեան ներքև: Քիչ ետքը Լեւոն վախճանեցաւ (1219 Մայիս 1):

119. Լեւոնի կամքը կատարուեցաւ և Զապէլի գլուխը դրուեցաւ արքունական թագը կաթողիկոսական օրհնութեամբ, այլ իսկոյն ներքին խռովութիւններ սկսան: Ռուբէն նախկին կոմս Անտիոքայ օտար բարեկամներու ձեռքով իշխանութիւնը զրաւելուցեց, այլ Կոստանդին խնամակալէ ձերբակալուեցաւ և բանտ դրուեցաւ (1220), ուր և մեռաւ քանի մը տարի ետքը (1223): Յովհաննէս Բրիէնոս լատին թագաւոր Երուսաղէմի և ամուսին Լեւոնի Ստեփանիա կամ Յանի աղջկան, նա ալ թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու աշխատեցաւ, այլ իւր կնոջ մեռնելովը իրաւունքէ ինկած նկատուեցաւ և խնդիրը փակուեցաւ: Ծիշտ այդ շփոթութեանց միջոցին էր որ Յովհաննէս Զ. կաթողիկոսն ալ վախճանեցաւ, ընդ ամէնն իբր 18 տարի պաշտօնավարելէ ետքը (1203—1221): Յովհաննէս ստուգիւ բաղդաւոր եղաւ, վասն զի բազմաճղի բաժանումներու դիմաց գտնուելով, ամէնէն ալ ազատեցաւ հակաթուրքներուն մեռնելովը, և կրցաւ խաղաղութեամբ իշխանութիւն վարել: Արդիւնաւոր նկատուեցաւ նաև անով, որ միութեան խնդրոյն յաջող լուծումը իւր օրով տեղի ունեցաւ: Երկայնամիտ և մեծաբարոյ բնաւորութեամբը շատ խնդիրներ ճարտարօրէն անցուց, և վերջապէս արթուն նախազգուշութեամբ լատինական միջամտութեանց դիմադրեց, և իւր խորհուրդներն էին հարկաւ՝ որոնք Լեւոնի վրայ ազդեցին Պետրոս կարդինալին և լատին կրօնաւորներուն դէմ դնելու: Դժբաղդաբար Յովհաննէսի արթնութիւնը չշարունակեց իրմէ ետքը, և իւր մահուանէ ետքը լատին կրօնաւորներուն թիւն ալ ազդեցութիւնն ալ շատեցան Կիլիկիոյ մէջ:

Տ. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. ԲԱՐՁՐԲԵՐԴՅԻ

120. Կոստանդին նշանաւորագոյն հայրապետներէն մին պիտի ճանչցուի, եթէ պաշտօնավարութիւնը նկատի առնենք: Նա 46 տարի պաշտօն վարեց (1221—1267) ամենայն խաղաղութեամբ և կարգաւորութեամբ: Իրմէ աւելի երկար պաշտօնավարողներ հղան միայն Գրիգոր Գ. Պահլաւունի 51 տարի և Ս. Սահակ Ա. Պարթև Իբր 52 տարի, սակայն առաջինը շատ մանկահասակ սկսաւ և վերջինը պաշտօնադնկութիւն ունեցաւ, թէև անվաւեր, և աքսորներ կրեց: Կոստանդին որդի էր Վահրամի, բնիկ Ներսիս հայոց Բարձրբերդ քաղաքէն, աշակերտ Մովսիսանու վանքին, որ Սեաւեռի վանքերէն մէկն էր, մինչև նոյն վանքին առաջնորդութեան և եպիսկոպոսական աստիճանի բարձրացած: Իւր ընտրութիւնը կատարուեցաւ ազգին ընդհանուր հաճութեամբ, և իւր անունը նախադասուեցաւ իբրև ստուգիւ արժանաւոր անձ մը: Ոչ լարնէ և կամ ի պատուոյ, կամ ի մամոնայէ, այլ ի շնորհաց Հոգւոյն կոչեցնալ և լամնայն լեզուաց վկայեալ (Վարդ. 141): Կոստանդին չստեց այդ վարկը և կարող եղաւ մինչև վերջ իւր ազդեցութիւնը պահել, և շփոթ պարագաներու մէջ հաշտութեամբ և խաղաղութեամբ առաջնորդել: Միայն թէ իւր կաթողիկոսութեան միջոցին Լատիններու հետ բարեկամութիւնը չափազանցեց, Հիթում Թագաւորի ուղղութեան հետեւելով: Թէպէտ և ցորչափ իրենք երկուքնին էին գործերուն գլուխը, դրական գիշում մը չըրին Լատիններուն կողմը, բայց ոչ Հիթում և ոչ Կոստանդին մտաբերեցին, թէ իրենց ուղղութիւնը յառաջանալով վտանգաւոր կրնար դառնալ յապագային:

121. Կոստանդինի կաթողիկոսութեան սկիզբը տիրող խնդիրը արքունական գահին գործն էր: Չապէլի Թագունհիութիւնը բոլորովին անուանական էր. և արևելցի ժողովուրդ մը աղջկան մը իշխանութեամբ չէր կրնար կառավարուիլ: Նոյն ինքն Չապէլ ալ, ըստ ամենայնի բարի և առաքինի աղջիկ մը, շատ հեռու կը գտնէր ինքզինքը պետական հոգերու զբաղումէն: Չապէլի ամուսին մը տալու և Թագաւոր մը ունենալու խորհուրդը հաստատուեցաւ. և իբր ընտրելի նախադասուեցաւ Փիլիպպոս, Անտիոքի դուքսին թոռը, մօրը կողմէն հայ, որ թէպէտ Ռուբէնի պէս հայ կրթութիւն առած չէր, բայց այդչափն ալ բաւական սեպուեցաւ, զայն իբրև Ռուբինեան ցեղին շառաւիղ ընդունելու: Փիլիպպոս տակաւին պատանի էր, և Թագաւորական աստիճանին սիրոյն երգում ալ ըրաւ հայադասն և հայասէր լինել (Վարդ. 141), և պահել Հայոց կարգն ու կանոնը, ծէսն ու եկեղեցին (1222): Շուտով

րեց մեզ մանրամասնել պարագայ մը, որ եկեղեցական պատմութեան հետ ուղղակի կապ չունի:

123. Կոստանդին կաթողիկոս, երկրին համար օգտակար բան մը ըրած ըլլալու համոզմամբ, չուզեց այլևս Սիսէ հեռանալ, և թողլով Հոռմկլայի հայրապետանոցը, ուստի վերջին կաթողիկոսներն ալ ստէպ բացակայ կ'ըլլային, և համակերպելով հնաւանդ սովորութեան, որ եկեղեցական կեդրոնը քաղաքական կենդրոնին մէջ տեսնել կը սիրէր, և լրացնելով Լեւոնի ունեցած մեծ փափաքը, կաթողիկոսարանը առժամաբար հաստատեց Սիսի Ս. Սոփիա նորակերտ կաթողիկէին քով, զոր պէտք է տարբերել Սիսի Ս. Էջմիածին հին մայր եկեղեցիէն: Կաթողիկոսարանին և արքունիքին յետաւորութիւնը նպաստեց Կոստանդինի և Հիթումի համամիտ դործակցութեան: Եւրոպական յարաբերութիւններ գեղեցիկ դոյներով ներկայացան երկուքին ալ, քաղաքական զարգացման և եկեղեցական բարեկարգութեան առաւելութիւնները տեսան անոնց մէջ, զոնէ իրենց երկրին և իրենց կացութեան բաղդատմամբ: Կաթողիկոս և թագաւոր օրինաւոր փոփոխութիւններու փափաքներ տածելով, Անտիոքի իշխանութեան հետ վարուած խնդիրները մոռացութեան տալով, և խաչակիրներուն նոր արշաւանքներէն օգտուելու դիտմամբ, իրենց դուռները համարձակ բացին օտարներու առջև, և ամէն տեսակ յարաբերութիւնները ընդարձակեցին անոնց հետ: Պէտք է յիշել թէ Կոստանդինի ժամանակ տեղի ունեցած խաչակիրներուն հինգերորդ արշաւանքը Փրիգերիկոս Բ. կայսեր առաջնորդութեամբ (1228), և վեցերորդ արշաւանքը Լուդովիկոս Թ. Դաղլիոյ թագաւորին գլխաւորութեամբ (1248): Լատին կրօնաւորներ, որոց մուտքը Լեւոնէն արգելուած էր, նորէն սկսան շատնալ Կիլիկիոյ մէջ, և նոյն իսկ Սիսի մէջ Դոմինիկեանք աշակերտութեան վանք բացին (1237): Նոյն պատճառներով շատեր սկսան Արևմուտք երթալ, և Իտալիոյ քաղաքներուն մէջ փոքրիկ դաղթականութիւններ հաստատել, և օգտուիլ նոյն ատենին Իտալացւոց ունեցած վաճառականական առաւելութիւններէն: Այդ դաղթականներուն ամման հետեանքն է, որ քիչ ժամանակի մէջ կը սկսիմք կարևոր հայ հաստատութիւններ տեսնել Իտալիոյ մէջ, հիւրանոց մը ի Վենետիկ (1253), վանք մը ի Ռիմինի (1254), եկեղեցի մը յԱնձոնա (1262), հիւրանոց մըն ալ ի Հոռմ, եկեղեցի մըն ալ ի Գենուա (Ճէնովա), և ուրիշներ ուրիշ կողմեր, զի գրեթէ Իտալիոյ բոլոր առևտրական քաղաքներու մէջ հայկական հաստատութեան մը յիշատակներ կը գտնուին մինչև ցայսօր, թէպէտև ամենուրև սկզբնաւորութեան թուականները դիւրին չէ ճշտութեամբ որոշել:

124. Այս կերպով Հոռմի պապերու հետ ալ յարաբերութիւնսն ըրլ, որոց սկիզբը կանուխէն տեսանք, և որոնք պահ մը Լեւոնի օրով խզուած էին, սկսան նորէն աճիլ և զարգանալ: Այդ յարաբերութիւններ տարբեր նպատակներով կը մշակուէին Հայերուն և Լատիններուն կողմէն: Հայեր արտաքին օգուտէն և քաղաքական օգնութենէն աւելի բան մը չէին սպասեր, մինչ Լատիններ արտաքինին և քաղաքականին պատրուակով աւելի կրօնական իշխանութիւննին ընդարձակել կը դիտէին: Կրօնական պայմանները յայտնի ալ կ'առաջարկէին. և Հայեր ստիպեալ յարմարելու արտաքին ձեերու կը դիմէին և լոկ կեղծեօք օգտուել կը կարծէին: Լատիններ կը քաջալերուէին նոր և աւելի ծանր պայմաններ ստեղծել, և խոստացուած նպաստները կը յապաղէին և չէին դորձադրեր, և այսպէս կրօնական պայմանները տակաւ կ'ընդարձակուէին: Առաջին յարաբերութեան յիշատակը Անտիոքի Լատին պատրիարքներու խնդիրով կ'սկսի: Խաչակիրներ Արևելքի մէջ քաղաքական տէրութեանց հետ եկեղեցական աթոռներ ալ հաստատել սկսած էին, յունական աթոռներու տիտղոսներով, և ինչպէս Երուսաղէմ, նոյնպէս և Անտիոք Լատին պատրիարքութիւններ հաստատուած էին, որք կը կարծէին նոյն աթոռներու բնիկ իրաւունքներուն տէր լինել: Այդ սկզբունքով Անտիոքի Լատին պատրիարքը կը դիտէ, թէ Կիլիկիոյ երկու զաւառները Անտիոքի պատրիարքութենէն կախում ունէին, և որովհետեւ Հայոց կաթողիկոսները Կիլիկիոյ մէջ կը գտնուէին, կը հետևեցէր թէ Հայոց կաթողիկոսութիւնը պէտք է իրեն ենթարկուած ըլլայ, և Հայերուն զիջողական ընթացքէն քաջալերուելով, Հոռմի պապին կը բողոքէր, որպէս զի Հայոց կաթողիկոսին հրամայէ իրեն հազանդիլ, և իւր գերագոյն պատրիարքութիւնը ճանչնալ: Հայերը չէին կրնար Լատին պատրիարքին իրաւասութեան հպատակիլ: Բայց միւս կողմէն լաւ դիտնալով պապական քաղաքականութեան ձգտումները, մտածեցին յարմար կերպով մը դժուարին կացութենէն ելնել, առանց պապին ալ ընդդիմանալու:

125. Մեզի հասած յիշատակներ և պատմութիւններ յստակ չեն Հայերուն բռնած ընթացքին վրայ, որովհետեւ չէին ալ կրնար պատիպատ դարձուածներուն իսկութիւնը խոստովանել: Բայց մեզ դժուար չէ թեթեւ քննութեամբ մը գործը պարզել: Հայերը դիտէին հարկաւ որ Լատին պատրիարքին ձգտումները հաճելի պիտի ըլլան Հոռմի պապութեան, քանի որ միջնորդաբար պապական իշխանութեան ընդարձակուելուն պիտի ծառայէր: Միւս կողմէն կը մտածէին, որ բացարձակ ընդդիմութիւնն ալ կրնար զիմէն կը մտածէին, որ բացարձակ ընդդիմութիւնն ալ կրնար զինքն ակնկալեալ օգուտներէ և օգնութիւններէ զրկել: Հայոց հա-

մար բաւական էր որ ազատ պատրիարքութիւն մը պահեն Արեւելքի մէջ, և մենք կը տեսնենք որ այդ նպատակին մէջ յաջողած են: Գրիգոր Թ. պապը (1227—1241) գրելով Անտիոքի պատրիարքին, Հայոց կաթողիկոսին ազատ և ինքնագլուխ աթոռը կը ճանչնայ և լատին պատրիարքին կ'արգելու իրեն տարօրինակ ձգտումները (1238): Հետեւ ու Ջապէլ կանուխէն զրած են եղեր, և թէպէտ կաթողիկոսին զրելը չյիշուիր, բայց ենթադրելի ի դէպ է: Ահա ժամանակն ու պարագայն յորում Հայերը՝ Հայաստանեայց աթոռին պաշտպանութեան համար Սեղբեստրոսի տուուչութեան կամ հաստատութեան պատմութիւնը մէջ տեղ կը դնեն, և յայտնելով թէ Սեղբեստրոս պապ ճանչցեր է Հայոց պատրիարքութեան անկախութիւնը, կը հետեցնեն, թէ նոյն աթոռը ուրև լինի նոյն իրաւունքը կը վայելէ. և թէպէտ Կիլիկիոյ մէջ, բայց Անտիոքի աթոռին հպատակելու պարտաւորեալ չէ: Այդ պաշտպանութիւնը Դաշանց Թուղթին հետեւանքն է, կամ աւելի ճիշտը ըսելով Դաշանց Թուղթը այդ պաշտպանութեան ձևին հետեւանքն է: Դաշանց Թուղթը յայտնապէս հայ յօրինուած է, որ յոյն կամ լատին օրինակ ալ չունի, և ունիթոական նշաններ ալ չկրեր, ուստի յայտնապէս կ'երևի թէ Դաշանց Թուղթը այդ միջոցին ստեղծուեցաւ իբր փաստ այն պաշտպանութեան եղանակին, զոր իրենց տկարութեան և ակնկալութեան միջոցին ընդգրկեցին Հայերը, ուղելով աթոռին պաշտպանել և պապերը փափայել: Դաշանց Թուղթին այդ ծագումը ևսքանզևս կը հաստատուի գրութեան ոճէն և գրութեան գտած կարևորութենէն: Հատիններ սիրով կ'ընդունին Սեղբեստրոսեան տուուչութեան կերպը, միշտ Հայոց վրայ թողլով յայտարարութիւնը, և պնդելով թէ Հայեր կ'ըսեն, և ոչ թէ Հռոմի աթոռը յառաջ կը բերէ:

126. Գրիգոր Թ. պապին հրամանագիրը, որով կը լռեցնէր Անտիոքի լատին պատրիարքին ձգտումները, այնչափ հաճելի եղաւ Հայերուն, որ Կոստանդին կաթողիկոս փութաց խորին շնորհակալութիւն յայտնել, բարձրացնելով և չափազանցելով իսկ պապերու դիրքը, թէև առանց գործնականապէս բան մը զոհելու (1239): Գրիգոր Թ. պապն ալ փոխադարձ մեծ ուրախութիւն զգաց, և Կոստանդինի զրկեց վերարկուել պատմուածն հայրապետական եւ Թագ եւ մատանի (Չամչ. Գ. 226), որովք իդէպէ իմանալ սովորական պալիումը որ է լատինական եմիփորոնը և լատինաձև սրածայր խոյրը: Կոստանդինի մի ուրիշ գիրն ալ կը յիշուի առ իմնովկենտիոս Դ. պապ (1243—1254), որ հրկամեայ աթոռոյ պարապուեցնէն ետքը Գրիգորին Թ. յաջորդած էր. և Կոստանդին կաթողիկոս օգտակար համարած էր յարաբերութիւնները նո-

րողելու իննովկենտիոս Դ. և նորոգեց իւր նախորդին վճիռ-
ները ի նպաստ Հայոց աթոռին. վասն զի Հատինք Արևմուտքի
մէջ լաւ համարում և մեծ ակնկալութիւն կը տածէին Կիլի-
կիոյ հայ քրիստոնեայ թագաւորութենէ յուսացուած օգուտ-
ներուն վրայ: Այդ իննովկենտիոսի թուղթին պէտք է վերագրել,
ինչ որ ինքն Կոստանդին Արևելեայց գրած թուղթին մէջ կը յիշէ
վերջին օծման վերաբերմամբ, թէ ի ֆռանկաց գրեալ են առ մեզ (Կիր.
173): Պապերը յարաբերութեան շատնալէն քաջալերուած, հետգ-
հեռէ սկսան պահանջումները շատցնել և դաւանական կէտերու
ալ մտնելու Կիրակոս կը պատմէ Հոգւոյն Սրբոյ բղխման նկատ-
մամբ իննովկենտիոսի Դ. յուզած խնդիրը (1248) ի ձեռն թղթոց և
յատուկ պատուիրակաց, բայց զայն չպատմած պէտք է յիշել Կոս-
տանդինի շրջաբերական գիրը:

127. Եկեղեցական բարեկարգութեան պէտքը երբեք պակաս
եղած չէ, զի զեղծմունք մշտապէս տկարութիւններ են, որոնցմէ
ազատ չեն եկեղեցականներն ալ հաւատացեալներն ալ: Զեղծմունք
կը շատնան երբ վարչական կապեր կը խզուին և շփոթ պարա-
զաներ հսկողութիւնը կը նուազեցնեն: Հայրապետական աթոռը
Սիւսի մէջ տարազիր, արևելեան գաւառներ հսկողութենէ հեռու,
հակաթոռներու իշխանութեամբ կանոններ խանգարուած, բա-
րեկարգութիւններ բնական կերպով տկարացած էին: Կոստանդին
ուղեց օգտուիլ այն խաղաղութենէն զոր աթոռը կը վայելէր, և
այն լաւ յարաբերութիւններէն զորս Արևելեայց հետ վերանորո-
գած էր, և նոր ժողով մը գումարեց ի Սիւս (1243). ուր հաստա-
տուեցան 25 բարեկարգական կանոններ, և այդ կանոնները շրջ-
աբերական գրութեամբ և յատուկ նուիրակով յուղարկեց Արևելք:
Նուիրակն էր Վարդան վարդապետ Արևելցին, որ իւր վանքէն
գացեր էր Նորուսաղէմ, և անկէ Սիւս եկած, և հինգ տարի կաթո-
ղիկոսարանին մէջ աշխատած և մեծ համբաւի և ազդեցութեան
տէր եղած. մանաւանդ իբրեւ միջնորդ յարաբերութեանց Արևելեայ
և Կիլիկիան վարդապետներուն միջև: Նրկու գիրբի ունինք Կի-
րակոսէ պահուած, մէկը Վարդան վարդապետի համար յանձնա-
բարական, որուն համար կաթողիկոսը կ'ըսէ թէ փափագեց իմովս
ձեռամբ գրել առ մեզ (Կիր. 166), և միւսը կանոնական ժողովին 25
գլուխները պարունակող: Նշանաւորագոյններն են: Դ. կ'որոշէ
ձեռնադրութեան տարիքը, եպիսկոպոսութեան 30, քահանայու-
թեան 25 և սարկաւագութեան 20: Ը. Պապի համար արգելեալ
կը համարուին մինչև վեց ծննդովք հեռացեալք յազակցութենէ արեան-
և տարիքը կ'որոշէ փեսային 14 և հարսին 12: Թ. Նպիսկոպոս և

վարդապետ և երէց ուրիշ թեմի մէջ պաշտօն չվարէ առանց հաճութեան վիճակաւորին: Բայց և ասոնք ծշմարտացն մի՛ հակառակեցնն: ԺԳ. Եպիսկոպոսը տարին երկիցս իւր թեմը այցելէ և սուրբ ու դիտուն ըորեպիսկոպոսներ դնէ: ԺԵ. Ապօրէն կենակցութեան մէջ դառնուողները մարմնաւոր պատուհասիւ և հոգեւորաւ խրատել և տուգանել: ԺԶ. Ամենայն պահք ըստ կանոնաց առանց ձկան և ծիծուկ և զինւոյ եղիցի, բայց ի հարկէ հիւանդութեան: ԻԱ. և ԻԲ. և ԻԳ. ըստ լուսաւորչադիր կարգի քահանայն զփողովուրդ տառանորդէ, և եպիսկոպոսն զքահանայս, և Հայրապետն զեպիսկոպոսունս, յաւելլով, Թէ և զայն չառնէր, զհափաւորն արարէր: Սոքա ընդհանուր և հաստատուն բարեկարգութեան կէտեր են:

128. Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են հետեւեալներն ալ: ԺԷ. կանոնը կը հրամայէ, որ հաւատք օրէնք հայհոյողներուն զնզղուն հատցն և կամ ծակեսցն. և լար ի ներքս ածցն և ծնծելով ի շուրջ ածցն օր մի, և ըստ զոյին տուգանս առցն և յաղքատս տացն: Այդ կանոնը կ'երևի թէ արդիւնք է լատին աշխարհէն հասնող հաւատաքննական արձագանքներուն: ԻԴ. կանոնը կ'ըսէ որ առաւօտուն Գոհանմք և երեկոյին Լուր ծայնից աղօթքներուն վերջերը փակուին ի դէմս Քրիստոսի և ոչ ի դէմս Երրորդութեան, զի մի Երրորդութեան վերայ Թուեսցի խաչն: Այդ կարգադրութիւնը ցարդ պահուած կը տեսնուի Ժամագիրքին մէջ, թէպէտ աւելորդ զգուշաւորութիւն մըն է, և լոկ օտարներու խճճմանքներէ ազատելու կը ծառայէ: Իսկ ԻԵ. կանոնը ի Ֆրանկաց զրեալ լինելուն համար հիւանդաց խորհուրդը օժմամբ հրամայել կը կարգադրէ, որովհետեւ, կ'ըսէ, և Օմնեցին Յովհան, որ զատեալ է զմեզ յազգացդ, զրեալ է որ առնենք և պարտ է առնելն, և արարէք ստուգիւ: Բայց ոչ Կոստանդինի և ոչ ուրիշներուն զիջողական հոգին այս մասին արդիւնք չունեցաւ, և ամեն անգամ որ հիւանդները օծելու խօսք եղաւ՝ հայ հաւատացեալը երբեք չհամակերպեցաւ: Այդ կանոններն էին զորս Վարդան Արեւելցին կաթողիկոսական պատուիրակութեամբ տարաւ հաղորդել և իւր ազդեցութեամբ անոնց ընդունելութիւնը ապահովել:

129. Այս միջոցին կը պատկանին Հայերու և Թաթարներու միջև յարաբերութիւնները, որոնց բուն նպատակը քաղաքական խաղաղութիւնն էր: Թաթարաց սկիզբը նշանակել մեր նպատակէն դուրս է: Այս դարուն սկիզբն է որ Զինկիզ խան կը զօրանայ և կը տիրէ Պարսից (1218), մինչ իւր զօրավարներ կ'սպառապեն զանազան կողմեր: Ինքն շուտով կը մեռնի (1226), և Զաւալազին նորէն կը տիրէ Պարսից և ամէն կողմ կը սկսի արշաւել և աւերել, մինչև որ անգամ մը յաղթուելէն ետքը կը սպանուի:

(1228), Քիչ ետքը նորէն սկսան թաթարաց արշաւանքները (1232), որք հասան Աղուանից Մուղան դաշտը (1233), զանազան քաղաքներու տիրեցին, Գանձակն ալ գրաւեցին (1235), և վիճակով իրենց մէջ բաժնեցին զանազան երկիրներու տէրութիւնը: Չարմազան, հրոսակին մէկ ճիւղին գլուխը, յարձակեցաւ Վրաց և Հայոց երկիրները, առաւ Շամքօր և Լօրի ամուր քաղաքները և Արցախի բերդերը, գերեց Վանական վարդապետը և Կիրակոս պատմիչը (1238): Անի և Կարս քաղաքներ քանդուեցան և ջարդուեցան (1239): Միւս կողմանէ զանազան իշխաններ հնազանդութեամբ և հարկատուութեամբ բարեկամութիւն հաստատեցին, բայց պատերազմներ շարունակեցին: Բաղու, որ Չարմազանի յաջորդած էր, առաւ Կարինը Իկոնիոյ սուլտանին ձեռքէն (1242), մեծ յաղթութիւն մըն ալ տարաւ անոր վրայ Դերջանի դաշտին մէջ, և տիրեց Երզնկայի, Կեսարիայի և Սեբաստիայի, և անհնարին արինահեղութիւններ կատարեց Հայոց ՈՂԲ (1243) թուին, զի համարագիր թուականի ՈՂԲ էր, և ըստ այն զորձեցան արդիւնքն արժանաւոր ողորոց, կ'ըսէ պատմիչը (Վարդ. 147):

Մ. Ա. Օ.